

ВОШКОЛУП Ганна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри інноваційних технологій в педагогіці, психології та соціальній роботі, Університет імені Альфреда Нобеля, вул. Січеславська Набережна, 18, Дніпро, 49000, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5255-1993>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.16/48.6>

Бібліографічний опис статті: Вошколуп, Г. (2023). Психологічні прояви лідерських якостей в сімейних відносинах. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*, № 16(48), 41–47, doi: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.16/48.6>

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ В СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ

Анотація. У статті здійснено узагальнення проведеного теоретичного аналізу наукових психологічних праць з питань розподілу сімейних ролей та проявів лідерських якостей в сімейних відносинах. За результатами аналізу встановлено, що феномен лідерства вже досить давно розглядається дослідниками як соціально-психологічне явище управлінського спрямування, тобто носить соціальний та міжособистісний характер, оскільки виникає і реалізується лише в дійсному соціальному оточенні (не буває одноосібного лідерства типу «сам собі лідер»). Встановлено, що в психологічній літературі на сьогодні сформовано три основні підходи до трактування сутності лідерства в сучасних умовах: 1) як різновид влади; 2) як управлінський статус; 3) як вплив на інших людей. При цьому сімейне лідерство більше підпадає під третій з наведених підходів. Узагальнено типові ознаки традиційної сім'ї. З'ясовано, що сучасна сім'я має істотні відмінності від традиційної, оскільки сучасні умови розвитку суспільства диктують свої умови для відповідних трансформацій в частині сімейних відносин. Узагальнено типові відмінності сучасної сім'ї від традиційної, зокрема, в частині вікового початку шлюбних відносин, основного джерела забезпечення доходів родини, рівнем освіченості та рівноправністю партнерів. Сформовано найбільш типові ознаки інституту сім'ї: перехід від традиційної (патріархальної) до сучасної рівноправної демократичної моделі сімейних відносин; перехід від багатопокілінної сім'ї до нуклеарної; перехід від сімей з домогосподарським типом чіткого розподілу ролей, до сімей з варіативним характером праці, де професії, які були раніше «чоловічими», стали доступні і для жінок; перехід від спонтанного народження дітей до їх планування; втрата інститутом сім'ї своєї стійкості (зростання числа розлучень), часткова втрата своїх функцій; знецінення окремих духовно-моральних, громадських, загальнолюдських ідеалів. З урахуванням проведеного критичного аналізу науково-психологічної літератури з сімейної психології обґрунтовано наступні психологічні чинники проявів лідерських якостей в сімейних відносинах: задоволеність шлюбом, ролі очікування, конфліктність, сімейні установки.

Ключові слова: сім'я, традиційна сім'я, сучасна сім'я, сімейні ролі, сімейні установки, лідерство, лідерські якості.

VOSHKOLUP Hanna – PhD hab. (Education), Senior Lecturer at the Department of Innovative Technologies in Pedagogy, Psychology and Social Work, Alfred Nobel University, 18, Sicheslavska Naberezhna str., Dnipro, 49000, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5255-1993>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.16/48.6>

To cite this article: Voshkolup, H. (2023). Psykhologichni proiavy liderskykh yakostei v simeinykh vidnosynakh [Psychological manifestations of leadership qualities in family relationships]. *Human Studies. Series of Pedagogy*, № 16(48), 41–47, doi: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.16/48.6>

PSYCHOLOGICAL MANIFESTATIONS OF LEADERSHIP QUALITIES IN FAMILY RELATIONSHIPS

Summary. *The article summarizes the conducted theoretical analysis of scientific psychological works on the distribution of family roles and manifestations of leadership qualities in family relations. According to the results of the analysis, it was established that the phenomenon of leadership has long been considered by researchers as a socio-psychological phenomenon of managerial orientation, that is, it has a social and interpersonal character, since it arises and is realized only in a real social environment (there is no one-person leadership of the "leader by himself" type). It has been established that three main approaches to the interpretation of the essence of leadership in modern conditions have been formed in the psychological literature today: 1) as a type of power; 2) as a management status; 3) as an influence on other people. At the same time, family leadership falls more under the third of the above approaches. The typical features of a traditional family are summarized. It was found that the modern family has significant differences from the traditional one, since the modern conditions of the development of society dictate their conditions for the corresponding transformations in the part of family relations. Typical differences between a modern family and a traditional one are summarized, in particular, in terms of the age at which marriage begins, the main source of family income, the level of education and the equality of partners. The most typical features of the institution of the family have been formed: the transition from the traditional (patriarchal) to the modern egalitarian democratic model of family relations; transition from a multigenerational family to a nuclear family; the transition from families with a household type with a clear division of roles to families with a variable nature of work, where professions that were previously "male" became available to women as well; the transition from the spontaneous birth of children to their planning; loss of stability by the institution of the family (increasing number of divorces), partial loss of its functions; devaluation of certain spiritual and moral, public, universal ideals. Taking into account the critical analysis of the scientific and psychological literature on family psychology, the following psychological factors of manifestations of leadership qualities in family relationships are substantiated: satisfaction with marriage, role expectations, conflict, family attitudes.*

Key words: *family, traditional family, modern family, family roles, family attitudes, leadership, leadership qualities.*

Вступ. Проблематика лідерства у різних його проявах на сьогоднішній день постає досить актуальним приводом для дискусій у наукових психологічних дослідженнях. Відмітним є те, що окрім суто ділової міжособистісної та групової взаємодії з ознаками лідерства це питання не оминуло і сімейну психологію. І хоча тут здавалося б все ясним, оскільки традиційно лідерська роль в родині вважалася маскуліною, проте на практиці, на жаль, проблема лідерства в сім'ї все частіше почала вивчатися з урахуванням статі та відповідного розподілу ролей. І хоча питання розподілу ролей в сім'ї є досить давно відомим, широке коло гендерних досліджень сімейного лідерства почало активно формуватися за кордоном у розвинених країнах світу (у США, Західній Європі, Австралії та ін.) лише, починаючи з середини 1970-х рр. минулого століття. Це відбулося завдяки виникненню в психології феміністичної течії, представники якої висунули гендерний підхід на перші сторінки сучасних психологічних досліджень.

Як показує практичний досвід сучасної сімейної психології, лідерство у процесі розподілу сімейних ролей сьогодні починає все активніше проявлятися у подружніх парах, досить часто негативно впливаючи на взаємовідносини подружжя, призводячи до конфліктів, а іноді – до розлучень. Саме тому актуальним на сьогодні вбачається більш ґрунтовне дослідження психологічних проявів лідерських якостей в сімейних відносинах.

Аналіз останніх досліджень. Питання ефективного розподілу сімейних ролей досліджували: Т. Алексеєнко, А. Марушкевич, В. Постовий, Н. Смелзер, Т. Шклярова та ін. Психологічні питання лідерства у подружніх парах розглядали: З. Крижановська, Ю. Романюк, Т. Шклярова, Ю. Якубова та ін.

Однак, попри таку значну увагу дослідників на проблему лідерства у подружніх парах, на сьогодні малодослідженими залишається питання визначення психологічних чинників проявів лідерських якостей ц сімейних відносинах, що і обумовило наукові пошуки в цьому напрямі.

Мета статті. Метою статті визначено теоретичне обґрунтування психологічних проявів лідерських якостей в сімейних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Феномен лідерства вже досить давно розглядається дослідниками як соціально-психологічне явище управлінського спрямування, тобто носить соціальний та міжособистісний характер, оскільки виникає і реалізується лише в дійсному соціальному оточенні (не буває одноосібного лідерства типу «сам собі лідер»). Відповідно, прояв особистістю своїх лідерських якостей виникає в будь-якому середовищі, в якому існує мінімум дві особи, а краще – група людей зі спільними соціальними зв'язками чи поставленими цілями та завданнями.

Як показав проведений теоретичний аналіз, в психологічній літературі на сьогодні сформовано три основні підходи до трактування сутності лідерства в сучасних умовах:

- 1) як різновид влади;
- 2) як управлінський статус;
- 3) як вплив на інших людей.

При цьому сімейне лідерство більше підпадає під третій з наведених підходів.

Повсякденне життя традиційної (патріархальної) родини протягом досить тривалого історичного часу трималося на закріпленні за кожним її членом обов'язків, які чітко розмежовувалися на «чоловічі» й «жіночі». Сімейний устрій, де чоловік – глава сім'ї, якому підкорялися, а в обов'язки жінки входило виховання дітей та ведення господарства, не піддавався сумнівам. Проте на сучасному етапі відмічаються трансформаційні тенденції, пов'язані зі зміною традиційних поглядів на сімейні обов'язки та ролей, що є результатом тривалих та глибоких соціально-економічних, політичних, морально-етичних, естетичних перетворень. І хоча з 90-х років ХХ ст. періодично з'являються спроби «повернути жінку» до виконання традиційних сімейних обов'язків, проте жінка третього тисячоліття – це достойний конкурент багатьом чоловікам: освічений керівник, енергійна феміністка, яка не бажає бути залежною, цінуючи свою свободу.

Вивчаючи відмінності між чоловіками та жінками, науковцями досить часто виокремлюється одним з компонентів сексуальна (статевая) роль, яка пов'язана з розподілом праці, правами, обов'язками чоловіків і жінок, яка може бути нав'язана стереотипами щодо розподілу ролей і обов'язків у сім'ї і суспільстві. Тобто це дуже спрощена картина уявлень, які

у більшості випадків є «штампом», основою для них є деякі характеристики узагальненої суспільної думки.

Історичний екскурс у психологію сімейних відносин дозволяє умовно диференціювати моделі сім'ї на два основні типи: традиційну (патріархальну) і сучасну. Ознаками традиційної моделі сім'ї вважаються наступні (Shkliarova, 2010):

- чіткий розподіл соціально-статевих ролей і функцій;

- патріархальна ієрархія, що передбачає закріпленням влади чоловіка над майном, діяльністю а іноді й життям інших членів родини з підкоренням та залежним їх положенням;

- складна структура сім'ї, яка передбачає сумісне проживання в одному домогосподарстві кількох поколінь;

- зосередження всіх життєвих функцій (виробничої, економічної, виховної, репродуктивної, побутової тощо) у сім'ї, участь у їх виконанні усіх домочадців, утягнення жінок виключно у домашні справи;

- нелімітований характер репродуктивності.

У патріархальній родині традиційний розподіл ролей між чоловіком і жінкою був міцно закріплений, при цьому все внутрішнє життя подружжя залежало від рішенням голови сім'ї – чоловіку. Вагомим стимулом для поступового відходу від такої сімейної моделі стали масштабні перетворення соціально-економічного та морально-психологічного характеру, характерні для європейської цивілізації, починаючи з епохи Відродження. Ці процеси виникли завдяки трансформаціям в межах наявного інституту професій, коли розвиток мануфактурно-промислового виробництва почав у масовому порядку створювати робочі місця не тільки для чоловіків, але і для жінок, завдяки чому у них з'явився власний заробіток, а відтак – можливість існувати самостійно за межами традиційної сім'ї.

Для сучасної сім'ї характерними її ознаками можна вважати, по-перше, трансформацію уявлень про типово «чоловічі» та «жіночі» ролі, по-друге, відсутність жорстких норм щодо цих ролей. При цьому поступово підвищується роль материнської участі в життєдіяльності сім'ї у зв'язку з втратою батьком свого традиційного авторитету, формується «матріархальна» сім'я з абсолютно новими принципами її функціонування.

Теоретичне дослідження свідчить, що серед особливостей функціонування традиційної та сучасної сім'ї можна відзначити наступні:

- у традиційній сім'ї батьки заохочували прискорення процесу соціалізації шляхом відділення дорослішаючої дитини від матері та створення власної сім'ї; у сучасній сім'ї спостерігається тенденція до зростання віку вступу у шлюб;

- у традиційній сім'ї основне а подекуди і єдине джерело забезпечення доходу створював чоловік; у сучасній сім'ї сімейний дохід кожного члена сім'ї сьогодні не обумовлюється соціально-статевим статусом (доходи жінки можуть бути більшими за доходи чоловіка). До речі, через це у всьому світі завдяки зростанню фінансової самостійності жінки сьогодні збільшується кількість розлучень та, відповідно, кількість сімей з одним з батьків, переважно – жінкою, де її зарібок – вагоме або єдине джерело сімейних доходів;

- відмітною особливістю сучасної моделі сім'ї порівняно з традиційною є висока освіченість як чоловіків, так і жінок, що також визначає тенденцію до урівнювання соціальних статусів членів подружжя;

- як свого часу верховенство чоловіка в традиційній сім'ї було беззаперечним, так зараз нормативне оформлення демократичних процесів у соціумі законодавчо закріплює рівноправність чоловіка і жінки у шлюбно-сімейних відносинах.

Узагальнюючи вищенаведені особливості трансформаційних перетворень в сучасних сім'ях, доходимо висновку, що інститут сім'ї сьогодні характеризується наступними ознаками:

- перехід від традиційної (патріархальної) до сучасної рівноправної демократичної моделі сімейних відносин;

- перехід від багатопоколінної сім'ї до нуклеарної;

- перехід від сімей з домогосподарським типом чіткого розподілу ролей, до сімей з варіативним характером праці, де професії, які були раніше «чоловічими», стали доступні і для жінок;

- перехід від спонтанного народження дітей до їх планування;

- втрата інститутом сім'ї своєї стійкості (зростання числа розлучень), часткова втрата своїх функцій;

- знецінення окремих духовно-моральних, громадських, загальнолюдських ідеалів.

При цьому дослідники єдині в тому, що повернутися назад неможливо, оскільки

еволюція сім'ї відбувалась протягом багатьох століть, визначала суспільний прогрес і виступала у той же час, наслідком цього процесу.

Переходячи до з'ясування особливостей проявів лідерства у сучасних подружніх парах, доцільно звернути увагу, що з точки зору сімейної психології лідер у сім'ї – це той, хто найбільше впливає на прийняття рішень. Це може бути і явна влада, і вплив сірого кардинала, силовий вплив і вплив любов'ю, влада авторитету і використання шантажу щодо розриву.

Поява лідера у сім'ї завжди відбувається по-різному, оскільки це досить складний процес. При цьому, як вже зазначалося вище, у сучасному світі не обов'язково чоловік є головним у сім'ї, оскільки у багатьох сучасних сім'ях чільне становище може займати дружина або присутня рівність прав між чоловіком і дружиною.

У табл. 1 нами узагальнено найбільш розповсюджені варіанти проявів лідерства в сучасних сім'ях.

З наведеної у таблиці інформації випливає, що лідером у сім'ї має бути одна людина. Причому не важливо, що це відбувається на постійній основі чи залежить від ситуації. Інакше сім'я рано чи пізно розпадається.

Отже, глава сім'ї – не обов'язково в ній головний. Глава сім'ї – це той, хто керує нею та спрямовує її діяльність з урахуванням власних переконань, це видимий для всіх лідер. При цьому трапляються випадки, коли в сім'ї, де очевидний для всіх глава – чоловік, реальним лідером може бути хтось інший, наприклад, його мати або дружина, їхня дитина. І цей «хтось інший», як прихований лідер, насправді найбільше впливає на прийняття рішень.

Психологи стверджують, що іноді головним в сім'ї може бути навіть не людина, а щось ефемерне – домашня тварина, телевізор, чиясь робота, здорове харчування, бабуся, яка живе в іншому місті (або, навіть, давно померла, проте її настанови свято виконуються), але що продовжує диригувати сімейним укладом.

Практика багатьох сімей свідчить, що прихований лідер може бути і радістю для сім'ї, і проблемою. Так, якщо він діє як «сірий кардинал», нишком піклуючись про свої інтереси, в сім'ї виникають проблеми. Прикладом такого впливу може бути свекруха, яка ніби прямо і не претендує на лідерство, але в результаті чомусь постійно виходить так, що сім'я приймає зручні для неї рішення. Тобто

Таблиця 1

Варіанти проявів лідерства в подружніх парах

Варіанти проявів лідерства	Характеристика
Глава сім'ї – чоловік	Найбільш відома традиційна форма сімейного лідерства. Навіть якщо жінка і намагається перетягнути на себе ініціативу у прийнятті окремих рішень, все одно останнє слово залишається за чоловіком.
Глава сім'ї – жінка	Жінка бере на себе роль лідера. Проте для таких сімей характерним є вплив традиційних стереотипів, що чоловік – глава сім'ї. Тому чоловіки в таких сім'ях періодично роблять спроби «захопити владу», проте у них це практично не виходить.
На лідерство претендують і чоловік, і жінка	Оскільки в такій сім'ї відбувається постійне суперництво, яке може призводити до конфліктів, такі сім'ї, зазвичай, недовговічні, якщо пара не зможе досягти компромісу.
Ситуативне лідерство	Подружжя визнає компетентність одне одного у певних питаннях. Тому кожен стає авторитетним у своїх.
Формальний та офіційний лідери	Історично склалося, що лідером прийнято вважати чоловіка, який виступає главою сім'ї, проте роль неформального лідера виконує жінка.
Уникнення відповідальності	Обидва члени подружжя перекладають один на одного відповідальність за прийняття ключових рішень, в результаті чого сім'я також часто розпадається, оскільки нема кому керувати нею.

діють приховані важелі впливу – освіта коаліцій, тиск на «громадську думку», пригадування старих боргів або гріхів, шантажування оточуючих своїм слабким здоров'ям, нещасним положенням тощо.

Однак прихований лідер в сучасній родині – це не обов'язково егоїст або, тим більше, шкідник для неї. Так, роль мудрої жінки при чоловікові як при главі сім'ї – це теж роль прихованого лідера, роль «шиї», яка непомітно керує своїм чоловіком. Вона, як прихований лідер, вміє підкорятися чоловікові або «як би підкорятися», не заперечуючи йому «по дрібницях», всіляко підтримуючи його статус і тихо керуючи ним при прийнятті дійсно важливих рішень.

Загалом же вважається, що ідеальний варіант в сім'ї – це коли у кожного з її членів є своя (посильна і добровільна) частка влади, то є та сфера, в якій він відчуває себе потрібним, відповідальним, визнаним і компетентним.

Виходячи з вищенаведеного, в межах даного дослідження вважаємо за доцільне визначити психологічні чинники, що обумовлюють прояви лідерських якостей в сімейних відносинах.

За результатами проведеного аналізу науково-психологічної літератури з питань лідерства у сімейних відносинах в частині розподілу сімейних ролей установлено, що важливим чинником адекватного прояву

лідерських якостей у сім'ї дослідники вважають задоволеність партнерів своїм шлюбом. Зокрема, на цьому наголошують К. Батаєва, Н. Грисенко, О. Кляпець, З. Крижановська, Л. Пілецька та ін. Вони пов'язують задоволеність шлюбом із можливістю самореалізації особистості як всередині родини, так і поза її межами, що є своєрідним проявом лідерських якостей. Відповідно, першим психологічним чинником проявів лідерських якостей у сімейних відносинах, на який доцільно звернути увагу, вважаємо *задоволеність шлюбом*.

Також з'ясовано, що розподіл ролей у шлюбі та рольові очікування також відіграють досить важливу роль у формуванні лідера в подружній парі. Цьому питанню присвячені дослідження таких фахівців як: Л. Амджадін, П. Горностаї, З. Кісарчук, Н. Лященко, С. Максименко, Л. Рішко та ін. Тому другим психологічним чинником прояву лідерських якостей у сімейних відносинах вважаємо *рольові очікування*.

В свою чергу, Н. Будяк, С. Діденко, І. Долінчук, О. Зуськова, Р. Квас, Л. Котлова, Т. Кругла, І. Курляк, В. Левкович, Л. Омельченко, Т. Попович, Н. Портницька, А. Руденко, В. Свиридюк, В. Шатило, П. Яворський та ін.) наголошують, що ймовірність появи конфліктів між членами подружжя не тільки руйнує сімейні відносини, але і не дозволяє конструктивно вирішувати сімейні проблеми,

поступатися один одному, визнавати правоту іншої сторони, її авторитет у певних питаннях та приймати її такою, якою вона є. Тобто ознаки конфліктності в родині також не дозволяють проявлятися конструктивним особистісним якостям партнерів, одними з яких є лідерські, які б могли організувати сімейний клімат, налагодити взаємовідносини з партнером тощо. Отже, наступним психологічним чинником прояву лідерських якостей у сімейних відносинах вважаємо *конфліктність*.

І нарешті, вивчення результатів наукових досліджень Н. Будяк, Л. Бучинської, І. Гавриленко, В. Зацепіна та ін. довело важливість сімейних установок у формуванні та проявах лідерських якостей у сімейних відносинах, в результаті чого четвертим психологічним чинником проявів лідерства в подружніх парах у межах даного дослідження визнано *сімейні установки*.

Таким чином, основними психологічними чинниками, що сприяють формуванню та оптимізації прояву лідерських якостей у сімейних відносинах, можна вважати наведені в табл. 2.

На нашу думку, саме за допомогою наявності у членів подружжя вказаних психологічних чинників можна забезпечити формування оптимальних сімейних відносин із визнаним сімейним лідером.

Висновки. Таким чином, за результатами проведеного дослідження встановлено, що сучасна сім'я має істотні відмінності від традиційної, оскільки сучасні умови розвитку суспільства диктують свої умови для відповідних трансформацій в частині сімейних відносин. З урахуванням проведеного критичного аналізу науково-психологічної літератури з сімейної психології обґрунтовано наступні психологічні чинники проявів лідерських якостей в сімейних відносинах: задоволеність шлюбом, рольові очікування, конфліктність, сімейні установки. Перспективою подальших досліджень є обґрунтування методичного інструментарію дослідження впливу зазначених чинників на прояв лідерських якостей в сімейних відносинах, а також проведення відповідного емпіричного дослідження за даними методиками.

Таблиця 2

Обґрунтування психологічних чинників проявів лідерських якостей у подружніх парах (авторський підхід)

Психологічні чинники проявів лідерства у подружніх парах	Доцільність використання чинника в межах даного дослідження
Задоволеність шлюбом	Визначає, наскільки члени подружжя задоволені шлюбом та міцні у своїх взаємовідносинах. Чим більша задоволеність, тим краще та з меншими негативними наслідками формуються взаємозалежні відносини та проявляються лідерські якості.
Рольові очікування	Визначає, чого партнери очікують один від одного. Чи ефективно розподілені ролі у родині та чи задоволене подружжя таким розподілом. Чим більш правильно розподілені сімейні ролі та чим більше такий розподіл всіх влаштовує, тим менш негативні наслідки прояву лідерських якостей.
Конфліктність	Попереджає конфлікти та сімейні кризи, покращуючи період адаптації родини. Чим краще організовано міжособистісну взаємодію між партнерами, тим легше вони можуть урегулювати сімейні конфлікти.
Сімейні установки	Визначає, на що націлені члени подружжя в майбутньому, чи є спільні установки, що сприяють сімейній адаптації. Відповідно, чим більше подружжя змогло адаптуватися одне до одного, тим легше вони можуть переживати прояви лідерських якостей одне одного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шклярєва Т. П. Зміна стереотипів щодо «жіночих» та «чоловічих» ролей у сім'ї та суспільстві. *Науковий вісник Донбасу*. 2010. № 12. URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN12/10stpsts.pdf>

REFERENCES

1. Shklyarova, T. P. (2010). Zmina stereotypiv shchodo «zhinochykh» ta «cholovichykh» rolei u simi ta suspilstvi [Changing stereotypes about "female" and "male" roles in the family and society]. *Naukovyi visnyk Donbasu*, 12. URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN12/10stpsts.pdf> [in Ukrainian]